

НАРОДНИ МУЗЕЈ НИШ

**ДИНАСТИЈА ОБРЕНОВИЋ
И ПРОГЛАШЕЊЕ
КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ**

Тематски зборник радова

Ниш, 2023.

САДРЖАЈ / CONTENTS

УВОДНА РЕЧ	9
------------------	---

I

Сузана Рајић КРАЉЕВСКИ ДОМ ОБРЕНОВИЋА – ЈАВНА И ПРИВАТНА СФЕРА ДЕЛОВАЊА (1882–1903)	15
---	----

Чедомир Антић МЕЂУНАРОДНЕ РЕАКЦИЈЕ НА ПРОГЛАШЕЊЕ КРАЉЕВИНЕ У СРБИЈИ 1882. ГОДИНЕ	41
--	----

Данко Леовац ДОМАЋА И ИНОСТРАНА ШТАМПА О ПРОГЛАСУ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ 1882. ...	49
---	----

Горан Васин ПРОГЛАШЕЊЕ СРБИЈЕ ЗА КРАЉЕВИНУ 1882. У ПОЛИТИЧКОЈ ИДЕОЛОГИЈИ ПРЕЧАНСКИХ СРБА	61
--	----

Константинос Катсанос ГРЧКА ШТАМПА О ОБРЕНОВИЋИМА	69
--	----

Саша Станојевић БУГАРСКА ШТАМПА О ПРОГЛАШЕЊУ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ 1882. ГОДИНЕ ...	81
---	----

II

Ана Костић ЗНАЧАЈ МАНАСТИРА ЖИЧЕ КАО КРУНИДБЕНЕ ЦРКВЕ У ВИЗУЕЛНОЈ КУЛТУРИ И ВЛАДАРСКОЈ ИДЕОЛОГИЈИ КРАЉА МИЛАНА И КРАЉА АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА	91
---	----

Снежана Цветковић ДВОР КНЕЗА – КРАЉА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА У НИШУ И КУЛТУРА ОСМАНСКОГ НАСЛЕЂА	111
---	-----

Александар Марушић ДАРОВИ КРАЉА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА ЗНАМЕНИТОМ ТАКОВУ – МЕСТУ ПОДИЗАЊА ДРУГОГ СРПСКОГ УСТАНКА	125
---	-----

Дејан Вукелић АРАПСКИ САЛОН КРАЉА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА: ИСКУСТВО ЕГЗОТИЗМА НА БЕОГРАДСКОМ ДВОРУ ПОТКРАЈ XIX ВЕКА	147
Зорица Петровић ДВОРСКЕ ДАМЕ КРАЉИЦЕ НАТАЛИЈЕ	173
Вук Даутовић ОД РАТНОГ ВЕТЕРАНА ДО ДВОРСКОГ КУЈУНЦИЈЕ: ЂОРЂЕ М. ЈАНКОВИЋ У ДРУШТВЕНИМ И УМЕТНИЧКИМ ЗБИВАЊИМА НИША ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ 19. ВЕКА	195
Ставрџа Маврогени ПОРТРЕТИ КРАЉЕВСКИХ ПОРОДИЦА У ГРЧКОЈ И СРБИЈИ	215
Александар С. Јуркович НАШ ВИЛИ ИЗ РОГАШКЕ СЛАТИНЕ	223
III	
Данијел Радовић ВЛАДАР И ЊЕГОВ ПОЛИТИЧКИ МЕНТОР: КНЕЗ МИЛАН ОБРЕНОВИЋ И ЈОВАН РИСТИЋ (1868–1873)	231
Душица Бојић „СЛИВНИЦА“ И ОСТАЛА АРХИВСКА ГРАЂА ВЕЗАНА ЗА КРАЉА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА У ИСТОРИЈСКОМ МУЗЕЈУ СРБИЈЕ	245
Јелена Јовановић Симић ЧАСОПИС <i>НАРОДНО ЗДРАВЉЕ</i> КАО ОГЛЕДАЛО ЗДРАВСТВЕНИХ ПРИЛИКА У КНЕЖЕВИНИ / КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ (1881–1885)	261
Урош Шешум ОБЕЛЕЖАВАЊЕ ПЕТСТОТЕ ГОДИШЊИЦЕ КОСОВСКЕ БИТКЕ 1889. ГОДИНЕ	285
Нурбану Дуран ПОСЕТА КРАЉА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА ЦАРИГРАДУ 1889. ГОДИНЕ	309
Небојша Ђокић РЕФОРМА СРПСКЕ ВОЈСКЕ НАКОН СРПСКО–ТУРСКИХ РАТОВА: ВОЈНО-ТЕОРИЈСКИ ОКВИР И НАОРУЖАЊЕ	319
Мирослав Пешић ПАРТИЈСКЕ БОРБЕ У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ У ПРВИМ ГОДИНАМА ВЛАДАВИНЕ КРАЉА АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА (1894–1897)	335

IV

Ненад Нинковић КО ЈЕ БИО САПУТ NATIONIS СРБА У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ ОД 1690. ДО 1779. ГОДИНЕ	353
Жарко Илић ИНТЕГРАЦИЈА СТАРОГ ВЛАХА У КНЕЖЕВИНУ СРБИЈУ ЗА ВРЕМЕ ПРВЕ ВЛАДАВИНЕ КНЕЗА МИЛОША (1831–1839)	365
Александар М. Савић ИЛИЈА ГАРАШАНИН И ОБРЕНОВИЋИ У ЕМИГРАЦИЈИ (1843–1859)	385
Славиша Недељковић ОДБОР ЗА ШКОЛЕ И УЧИТЕЉЕ И СРПСКИ НАЦИОНАЛНИ РАД У СТАРОЈ СРБИЈИ	403
Ивана Спасовић БАНАТСКА ВОЈНА ГРАНИЦА, ЊЕНО УКИДАЊЕ И КНЕЖЕВИНА СРБИЈА ..	415
Владимир Вучковић ДРЖАВНОПРАВНО УРЕЂЕЊЕ НОВИХ КРАЈЕВА 1878. ГОДИНЕ И ПОЛИТИЧКА ИДЕЈА КНЕЗА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА У ВЕЗИ СА СТАРОМ СРБИЈОМ	431
Иван Митић КУРИРСКИ ИНЦИДЕНТ 1879. ГОДИНЕ	445
Борче Николов ПРОТИВ СРПСКЕ ПРОПАГАНДЕ ИЛИ ПРОТИВ СТРАНЕ ПРОПАГАНДЕ? ДОГАЂАЈИ ОКО АФЕРЕ КОЛУМБО КРОЗ ПРИЗМУ ПОЛИТИКЕ МАКЕДОНСКЕ РЕВОЛУЦИОНАРНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ И БУГАРСКОГ ТАЈНОГ РЕВОЛУЦИОНАРНОГ БРАТСТВА ПРЕМА ПРОСРПСКИМ ЕЛЕМЕНТИМА У ОСМАНСКОЈ МАКЕДОНИЈИ	455
Предраг Илић АРХИВСКА ГРАЂА ОКРУЖНИХ И СРЕСКИХ НАЧЕЛСТАВА У ПЕРИОДУ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ОД 80-ИХ ГОДИНА XIX ВЕКА ДО КРАЈА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	477
Зоран Стевановић, Александар Никезић АЛЕКСИНАЦ И ОБРЕНОВИЋИ	493
Дарко Жарић ПРОКУПЉЕ У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ 1882–1903. ГОДИНЕ	501
Дејан Микавица КРАЉ МИЛАН ОБРЕНОВИЋ И СРПСКА НАЦИОНАЛНА ПОЛИТИКА У АУСТРОУГАРСКОЈ 1882–1887.	517

Др Сузана Рајић

Редовни професор

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

srajic@f.bg.ac.rs

КРАЉЕВСКИ ДОМ ОБРЕНОВИЋА – ЈАВНА И ПРИВАТНА СФЕРА ДЕЛОВАЊА (1882–1903)¹

Апстракт: Права и дужности краља, краљице и наследника престола до доношења Устава из 1889. нису била регулисана посебним законским актима нити дворским правилима. Односи у краљевском дому уређивани су посебним споразумима и *ad hoc* доношеним актима, као у случају 1887. и 1888. када су решавна питања везана за образовање престолонаследника Александра, као и раздвојеног живота краља и краљице. У Уставу из 1889. помињу се краљ и Краљев дом у одељку где су побројана уставна овлашћења владара, али без ближих одредаба. Историјски извори сведоче да је краљ Милан имао намеру да након доношења Устава уреди односе у Краљевском дому посебним правилима. Раздор који је задесио дом Обреновића, омео га је да своју намеру оствари. Отуда су се непријатељства између бившег краљевског пара снажно одражавала на политичке прилике у земљи, као и на дискредитацију Обреновића у иностранству. Многобројним скандалима нарушен је углед престола, а за то су одговорни сви актери – краљ Милан, краљица Наталија, као и њихов син краљ Александар Обреновић. Рад има за циљ да утврди како и зашто је долазило до правних аномалија, политичких злоупотреба, па и личних освета, а које су биле директна последица неслоге и непостојања уређених права и дужности у оквирима Краљевског дома. У бројним сукобима и аферама везаним за живот краљевског пара Милана и Наталије, те Александра и Драге Обреновић, свеprisутна су преливања јавне сфере деловања у приватну и обрнуто.

Кључне речи: Кнежевски дом, Краљевски дом, Обреновићи, краљ Милан, краљица Наталија, краљ Александар, краљица Драга Обреновић.

Краљевски дом и Краљевски двор – јесу два појма која стоје у сличном односу као појмови Владарска породица и Династија.² Први је шири и односи

¹ Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-68/2022-14/200163).

² О томе детаљније у Р. Љушић, *Нововековне династије*, у: А. Веселиновић, Р. Љушић, *Српске династије*, Нови Сад – Београд, 2001, 108 и даље.

се на владара, његову супругу, наследника престола и остале законите потомке, без разлике старости и пола, браћу, сестре, владареве родитеље. Краљевски двор представља службену јединицу која се стриктно тиче владара и његових службеника, ађутаната, секретара, гардиста, управника/маршала двора, те дворских дама које су биле у краљичиној служби. Ипак, често долази до мешања и поистовећивања владарског *Дома* и *Двора*, будући да у оба владарска личност има кључну улогу, мада са различитих позиција јер је други у служби првог.

Кнежевски дом, претеча Краљевског дома, јавља се у Државном календару са шематизмом од повратка Обреновића на српски престо 1859. године. *Родослов Књажевског дома српског* прва је новина коју кнез Милош уводи одмах по повратку на престо 1858. године.³ *Милош Теодоровић Обреновић, први владајући књаз српски*, био је уписан као глава, док су кнез Михаило и кћерка Петрија, иако удата за страног држављанина, убрајани у чланове Књажевског дома. Кнез Михаило уписан је као наследник кнежевског достојанства, на основу тек донетог Закона о наследству престола (1859), а Петрија као члан. Њихова мајка, кнегиња Љубица, тада већ није била међу живима, као ни сестра Јелисавета (Савка).⁴ Занимљиво је да као представника Кнежевског дома нема кнегиње Јулије, иако је она била законита супруга наследника престола од 1853. године. Нема је уписане ни 1860. године. Тек у Шематизму за 1861. годину, након смрти кнеза Милоша и преузимања престола од стране кнеза Михаила, у родослов Кнежевског дома уписано је име кнегиње Јулије.⁵ Разлог томе лежи у тихој побуни због чињенице да кнегиња није удајом примила православну веру. Министар просвете Димитрије Матић лично се правдао кнезу Михаилу да је *Кнежевско родословије* прештампано из „лањског календара”, а у њему није било кнегиње Јулије, додавши још као разлог и то што није знао датум њеног рођења. Јасно је да се ради о исувише наивном изговору. Ускоро се дознало да иза ове не мале увреде кнеза и његовог достојанства стоје опоненти његове женидбе угарском племкињом, католкињом, а међу првима био је митрополит Михаило.⁶ Име кнегиње Јулије последњи пут је унето у Шематизам за 1866, али је од тада у Кнежевском дому више нема. Разлог је овога пута јасан, кнез се посебним уговором из новембра 1865. раставио од кнегиње. У Кнежевском дому остали су једино кнез Михаило и сестра Петрија.⁷ Како кнез и кнегиња нису имали потомство, то је Кнежевски дом остао да почива једино на владару и најближем сроднику, сестри. Био је то лош знак за династију Обреновић, која

³ *Календар са шематизмом Књажества Србије за 1859. годину* (даље: Шематизам), Београд, 1860, 16.

⁴ Види Р. Љушић, *Обреновићи и њихов родослов*, Горњи Милановац, 1998.

⁵ Шематизам за 1861. годину, Београд, 1862, 15.

⁶ Д. Страњаковић, *Михаило и Јулија*, Београд, 1940, 30–31. Највећи кнегињини противници, поред поменутог митрополита, били су кнежева сестра Петрија и њени синови, пре свих Милош Бајић, те управитељ двора Анастас Јовановић и његова супруга и кнежева сестра од стрица Анка Константиновић.

⁷ Шематизам за 1867. годину, Београд, 1868, 15.

ће грцати без наследника још читаву деценију. Ретки савременици су приметили да је један од главних узрока проистекао из погрешке кнеза Милоша који је кћерке удао изван Србије, те му „унуци неће знати српски”.⁸ Отприлике се тако и догодило у будућности јер, између осталог, унуци кнеза Милоша као страни држављани, нису могли бити чланови владарског дома, иако су потенцијално могли да заузму престо, по члану 10 Устава из 1869. године.⁹

Промена на престолу, изазвана убиством кнеза Михаила у Топчидеру 10. јуна¹⁰ 1868, имала је за последицу довођење малолетног владара, из бочне мушке линије Обреновића. У родослов владајућег Кнежевског дома српског уписан је једино Милан М. Обреновић IV као *књаз српски*, који је по Закону о наследству престола српског и одлуком Народне скупштине заузео престо, као четврти владалац „од племена Обреновић”.¹¹ Кнежева мајка, која би по природи ствари морала бити члан Кнежевског дома, никада није стекла тај статус, иако је настојала да се настани крај сина. Намесници, као вршиоци дужности кнежевске власти до кнежевог пунолетства (1868–1872), супротно Закону о наследству књажеско-србског престола из 1859. године, удаљили су је од сина.¹² Један од разлога био је финансијске природе, будући да је владар био у обавези да од своје плате (цивил-листа) издваја извесну месечну апанажу члановима Дома, као што је то годинама уназад чинио кнез Михаило према сестри Петрији.¹³ При одлучивању о образовању малолетног владара, закон је био јасан да је брига поверена мајци и још двама лицима која ће одредити највиши земаљски суд, у договору са њом.¹⁴ Одмах по извршеној промени на престолу, поступило се супротно закону. Кнежева мајка Марија Обреновић је заобиђена, а консултована је кнежева баба Томанија Обреновић. Да ли је доиста избор обављен по жељи кнежеве бабе Томаније, или су јој се изабране личности наметнуле уз обећање очувања династије Обреновић на престолу, није лако са великом поуз-

⁸ М. Ђ. Милићевић, *Дневник II* (23. септембар 1872–6. април 1877), приредио П. Крстић, Београд, 2015, 213.

⁹ У другој алинеји члана 10 каже се: „Но ако би садањи Књаз Милан без мушког потомства преминуо, онда прелази наследство престола србског на мушке потомке Књаза Милоша од кћери његових, тако, да народ србски од ових потомака бира себи за наследног књаза онога, кога нађе да је најдостојнији”; *Српски устави од 1835. до 1990. године*, приредио М. Радојевић (даље: *Српски устави*), Београд, 2004, 72; Овде се ради о синовима кнез-Милошевих кћери, Петрије, удате за богатог трговца Тодора Бајића из Земуна, чији је син Милош Бајић носио баронску титулу, те о Јелисавети – Савки, удатој за барона Јована Николића, и њеним синовима, а имала их је петорицу.

¹⁰ Сви датуми у основном тексту наведени су по новом календару, ако није другачије наглашено.

¹¹ Шематизам за 1869. годину, Београд, 1870, 17.

¹² S. Rajić, *The childhood of Milan Obrenović. The first king of the serbian restoration: Contributions to his biography*, *Istraživanja* 33 (2022), 95–106.

¹³ Музеј града Београда, II 2839, *Дневник издавања касе књажевске 1865–1868*.

¹⁴ Закон о наследству књажеско-србског престола, члан 17, *Зборник закона и уредаба и уредбених указа изданих у Књажеству Србији 12, (Од почетка до конца 1859. године)*, (даље: 33У), Београд, 1859, 69.

даношћу утврдити. Чињеница је да баба Томанија није хтела Миланову мајку Марију у близини унука, јер је њихово неслагање било старо колико и Милан, који је постао кнез.¹⁵ Осим тога, ни кнежева баба Томанија, као најближи кнежев сродник у Србији, није у новонасталим околностима постала члан Кнежевског дома, а исто тако ни блиски кнежеви рођаци. Ипак, ови последњи, мада ретки, и са очеве и са мајчине стране, уживали су кнежево поверење и били су блиски владарском дому. Обављали су многе поверљиве мисије и задатке. Такви су били кнежев ујак Ђорђе Катарци, рођени брат кнежеве мајке Марије, који је номинално, као коњички пуковник, вршио дужност ађутанта кнеза Милана, најпре почасног, а од 1884. године првог краљевог ађутанта. Приде је Катарци обављао најповерљивије мисије у иностранству у име владара. Без функције, али веома близак кнезу и кнегињи био је рођак Јеврем Германи, син кнежеве рођене, рано преминуле тетке Симке, те Јевремова супруга Констанца.¹⁶

Огрешење о закон, у погледу начина избора татора малолетног кнеза, ускоро је унето и у Устав 1869. године, када је чланом 21 прописано да бригу о васпитању и образовању малолетног владара воде три татора, које одреди Намесништво „по саслушању књагиње матере, а у договору са Државним саветом”. Намесници Јован Ристић и Миливоје Блазнавац су тиме у потпуности судбину кнеза Милана узели у своје руке. Они су Уставом из 1869. године анулирали Закон о наследству престола од 1. новембра 1859, као и Допуну тог закона од 29. августа 1861, који је давао много шира права кнезу у одређивању наследника.

Колико су намесници, вршиоци кнежевске власти, били неувиђајни и каква је била њихова стварна моћ, говори и чињеница да су се овим уставом, који су иначе донели супротно законима,¹⁷ за време кнежевог малолетства, уплели

¹⁵ Кнежева мајка није у том погледу консултована. Изјаву бабе Томаније, да је сагласна да татори њеног малолетног унука буду Стевча Михаиловић, председник Државног савета у пензији, Ђорђе Ценић, министар правде, и Радивоје Милојковић, министар унутрашњих дела, Касацији је доставио министар полиције Радивоје Милојковић, очекујући да суд потврди кнежеве таторе, али без одговорности татора пред судом, као што је имају сви остали који ту дужност врше за време малолетства наследника. Суд је 10. јула издао решење, удовољавајући вољи министра Милојковића. Два дана касније, у Министарству унутрашњих дела одржан је састанак (12. јула 1868. године). Са тог састанка проистекла је белешка, потписана од све тројице татора, у којој се каже да су они решењем Касационог суда од 10. јула, под. бр. 2290, постављени за таторе Његовој Светлости књазу Милану Обреновићу IV. Под руководством министра и првог кнежевог татора Р. Милојковића, тог 12. јула 1868. решено је да се окупи комисија из „најугледнијих људи који су пријатељи и земљи и династији”, која ће изградити и таторима поднети програм по којем ће се кнезу предавати поједини школски предмети. Сам избор личности за кнежеве наставнике оставили су себи, иако ниједан од именованих татора није био компетентан за педагошко-научну област; Државни архив Србије (даље: ДАС), Поклони и откупи (даље: ПО), к. 70, бр. 360.

¹⁶ Такве податке пружа искључиво приватна кнежева преписка, Архив Српске академије наука и уметности, (даље: АСАНУ), Историјска збирка, бр. 14680/VII-131, кнез Милан – кнегињи Наталији, Параћин 14/26. јул 1876; Исто, Делиград, 23. јул / 4. август 1876; Шематизам за 1884. годину, Београд, 1885, 20. Ретки су извори мемоарског карактера који, понекад и узгред, ти и тамо помену име Јеврема Германа, Љ. Каљевић, *Моје успомене*, приредио С. Турлаков, Ужиче, 2006, 26.

¹⁷ Овде се мисли на Предлог устава који је урађен од стране Јована Ристића, уз асистенцију Радивоја Милојковића, а који је изнет у Крагујевцу пред Велику народну скупштину (10–29. јун

и у питање правила Кнежевског дома. Они су, наиме, чланом 20 прописали да наследник престола, као и целокупно мушко потомство кнеза, не може ступати у брак без одобрења владајућег кнеза.¹⁸ Тиме су прекршена права владара да се о правилима у његовом дому не може одлучивати без самог владара. Правила у владарском дому прописивали су сами владари, о чему сведочи још члан 21 Сретењског устава из 1835. године. У њему се изричито наводи да „Књазу пристоји право уређивати домом својим по свом промотренију у женидби својој, и синова своји и у удатби кћери своји”. То потврђује и члан 38 истог устава у којем се каже да синови и кћери из владарске породице, губе право наследства кнежевског достојанства, као и њихова деца, ако би ступили у брак са лицима неправославне вере, противно вољи мајке и оца и без споразума са Државним саветом.¹⁹ Законом о наследству престола из 1859. године, чланом 8, наглашено је да наследник престола и остала кнежева деца не могу ступити у брак без дозволе владајућег кнеза.²⁰ Види се јасно да је у Уставу изостављено најважније начело да владар уређује правила понашања у своме Дому, пошто већ у доношењу уставног акта, кршењем закона, није учествовао.

Чињеница је да су многе турбуленције у династији Обреновића половином 19. века дестабилизовале и угрозиле владарска права, па и она која су се односила на Владарски дом. Установа Владарског дома је од повратка Обреновића на престо 1858. године била фактички полупопуњена, јер се састојала једино од личности самог владара, евентуално и наследника престола, да би након тога обухватала једино кнежевски пар Михаила и Јулију Обреновић (1861–1866), а онда је још читаву деценију почивала једино на владајућем кнезу, Михаилу, па Милану (1866–1876).

Кнез Милан Обреновић је женидбом са Наталијом Петровном Кешко 1875. године, те остваривањем потомства 1876. године, донекле учврстио Кнежевски дом. Ипак, династија није била осигурана, јер друге деце, осим прворођеног наследника престола Александра Обреновића, у том браку није било.²¹

Услед слабљења Кнежевског дома, и Двор, који је требало да врши дужности у корист Дома, дуги низ година је био потпуно невидљив. После убиства кнеза Михаила у Топчидеру, за време Другог намесништва и малолетства кнеза

1869), која га је једногласно усвојила. Према Закону о Народној скупштини, уставне промене нису могле бити извршене у периоду док је владар малолетан; Р. Љушић, *Јован Ристић и уставно питање 1869. године, Живот и рад Јована Ристића, Зборник прилога са научног скупа одржаног 17. и 18. XI 1981. године*, Београд, 1985, 191–213; М. Кулаузов, *Уставни нацрт Радивоја Милојековића од 1868. године, Истраживања 17* (2006), 63–77; Д. Радовић, *Јован Ристић. Биографија државника*, докторска теза одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2020. године, 97–98.

¹⁸ *Српски устав*, 75.

¹⁹ *Исто*, 37.

²⁰ ЗЗУ 12, 67.

²¹ Поред Александра, кнегиња Наталија је 1878. родила још једно мушко дете, кнежевића Сергија, који је преминуо после свега пет дана од рођења (2/14. септембар – 7/19. септембар 1878). Године 1880. имала је побачај још једног мушког детета.

Милана Обреновића (1868–1872), установа Двора не постоји као службена јединица. Не помиње се у Шематизму, нити у Уставу из 1869. године.²² Ипак, намесници су 1869. г. израдили *Правилник* којим се утврђују дужности и обавезе дворских чиновника. Значајно је што је правилником којим се уређују дворске функције обухваћена и сама кнежева личност. Прописано је било како кнез треба да се опходи према професорима и дворском особљу, како се мора одевати у двору и изван њега, где ће шетати и колико пута недељно. Малолетни кнез никоме у двору није могао издавати било каква наређења. За све што му је било потребно морао је тражити одобрење намесника и старатеља.²³

Тек по пунолетству кнеза Милана, који је до женидбе 1875. године био једини члан владајућег Кнежевског дома, поново је уведена установа Кнежевског двора, коју је чинио први ађутант и још четири официра, укупно два мајора и три капетана, те кнежев секретар и управитељ двора.²⁴ Било је то и више него скромно дворско особље. По пунолетству, кнежев управник двора био је Милован Пејчиновић, а секретар Димитрије Јоксић. Обојица су важили за личности од кнежевог поверења. Милован Пејчиновић је био најпре послужитељ, „момак”, телохранитељ, па ађутант још кнезу Милошу, уз којег је провео многе године у емиграцији, те се са њиме и вратио у Србију. Рођени Рудничанин, говорио је за човека добра срца, ванредно доброг памћења и ведрога духа. Да је кнез Милан веома водио рачуна о лицима која су постојано, деценијама била одана Обреновићима, говори и чињеница што је Пејчиновића узео за управитеља двора, а овај је ту дужност вршио до смрти 1878. године. После тога, место управника двора није попуњавано две године.²⁵ Секретар Јоксић, рођен у Грузи, био је рођени брат друге супруге Јована Обреновића, Ане Јоксић, те тако и близак сродник Обреновића. И он је био у служби кнеза Милоша, радећи као секретар током друге кнежеве владавине. Потом је исту дужност имао и под кнезом Михаилом, до 1868. године. Намесници су га макли са секретарске дужности после убиства кнеза Михаила, али га је кнез Милан вратио на исто место пошто је постао пунолетан. Јоксић је завршио права у Београду и секретар краља Милана био је све до абдикације 1889. године.²⁶ Од Пејчино-

²² Зна се да је постојала књига дворског церемонијала, штампана за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868), која није сачувана. Ипак, у годишњим издањима *Државног календара Књажевства Србије са шематизмом*, нема управитеља двора књаза српског, иако се зна да је ту дужност обављао Анастас Јовановић, а тако се и потписивао. Сходно томе, у периоду 1858–1868, у шематизмима није ни било Двора као службене јединице.

²³ *Дворска правила за време Другог намесништва*, приредила С. Рајић, Српске студије (2014), 369–379.

²⁴ Шематизам за 1873. годину, Београд, 1874, 18.

²⁵ Рукописно одељење Народне библиотеке Србије (даље: РОНБС) Р 343/4а, Архива Милана Ћ. Милићевића, Белешке о разним људима из народа српског, биографија Милована Пејчиновића; О позицији Пејчиновића код кнеза Милоша у: Р. Љушић, *Кнез Милош (1783–1860) – државотворни владар*, Београд, 2021, 45, 114, 552, 670, 751, 756, 821, 827.

²⁶ РОНБС, Р 343/4а, Архива Милана Ћ. Милићевића, Белешке о разним људима из народа српског, биографија Димитрија Јоксића; Шематизам за 1889. годину, Београд, 1890, 20; Димитрије Јоксић

вића и Јоксића Милан Обреновић је много шта чуо и научио, јер су обојица током вишедеценијског службовања под Обреновићима, Милошем и Михаилом, доживели, видели и чули много штошта, како о људима који су га окружили, тако и о важним догађајима из блиске прошлости и кнежевим прецима. Биле су то живе енциклопедије за кнеза Милана који, током првих година владавине, нити је имао познанстава, нити је знао коме може и сме да верује.

Ипак, највећи утицај су имали кнежеви први ађутанти, генерали Фрањо Зах,²⁷ Тихомиљ Николић, зет Обреновића,²⁸ и Коста Протић, који није био у сродству са владаром. Са свом тројицом кнез а потом краљ Милан сарађивао је до њихове смрти, држао их је уз себе као личности од највишег поверења, сматрао их је искреним пријатељима династије Обреновић. Из тих побуда, Милан Обреновић је сву тројицу међу првима произвео за генерале, управо у ратно доба 1875. и 1876. године, када је војска као установа била најпотребнија, а најслабија карика у Србији.

Уочи стицања државне независности Србије 1878. године, кнез Милан је предузимао спорадичне иницијативе да уреди при Двору почасну гарду, те да умножи персонал за почасте, пратњу и обезбеђење. Од пет, број ађутаната је увећан на седамнаест, па осамнаест личности,²⁹ без дворског особља. Дворско особље је, пак, од 1880. године попуњено новим звањима и дужностима. У служби чланова Владајућег Кнежевског дома нашао се по први пут маршал

је преминуо у Абацији, у првој половини децембра 1890. године. Био је слабог материјалног стања иако је деценијама службовао на двору Обреновића. Упркос томе, стараоци над имовином малолетног краља, Никола Крстић и Лазар Докић, одбили су да га сахране о краљевом трошку, чак и да сахрану потпомогну, правдајући се тиме да давање поклона није у њиховој надлежности; АСАНУ, заоставшина Николе Крстића, бр. 7.252/69, *Дневник о старатељству над имањем краља Александра, почет 18. марта 1889, 5/17. децембар 1890.*

²⁷ Колико је Милан Обреновић ценио Франтишка Заха говори и чињеница да га је, после Блазнавчеве смрти 1873. год. хтео узети за министра војног. У томе га је спречио Јован Ристић, те му је нагурен Милојко Лешјанин. Захове заслуге у рату 1876, упркос неуспеху Ибарске војске, владар је високо ценио. Већ 31. јула писао је кнегињи да у његово име старом генералу Заху преда медаљу као награду за храброст. Захово држање заслужује похвалу, тврдио је кнез, додајући да награда медаљом није и не треба да буде условљена искључиво војном победом, већ и залагањем, давањем максимума, без обзира на исход. Оболелог и оперисаног Заха посећивао је у болници. На крају каријере подарио му је пуну генералску пензију упркос недовољном броју година службе. Од 1874. био је први ађутант кнеза Милана све до пензионисања. Указом краља Милана Обреновића пензионисан је 31. марта 1883; АСАНУ, бр. 14680/VII-131, кнез Милан – кнегињи Наталији, Параћин 14/26. јул 1876; Исто, Делиград, 23. јул/4. август; *Службени војни лист*, 7. фебруар 1892, 147–148; В. Жачек, *Улога Франтишке А. Заха у Србији. Кратак преглед животне монографије*, Глас САНУ, Одељење историјских наука, ССХС (1974), 154–193.

²⁸ Тихомиљ Николић се 1867. године оженио кћерком Јована и Ане Обреновић, Јермилом. Завршио је две године Лицеја, на Филозофском одсеку у Београду. Уписао се у Подофицирску Артиљеријску школу и завршио је 1855. као први у рангу. Као државни питомцац послат је у Берлин у Артиљеријско-инжињерску школу, а на праксу у Кобленц и Лијеж. Од 1858. је био професор Артиљеријске школе у Београду.

²⁹ Разврстани на следећи начин: А) Дејствујући ађутанти, Б) почасни ађутанти, В) ордонанс-официри.

двора, а то место је најпре припало коњичком потпуковнику Кости Јанковићу. Појављују се први пут и дворска госпођа Босиљка Лешјанин, те дворски протојереј Јаков Павловић.³⁰

Од прогласа Краљевине Србије 6. марта 1882. године, број од двадесетак личности, од којих чак осамнаест војних, који су били у служби Краљевског дома, увећава се постепено најпре на 25 (1882), па на 28 (1883), 29 (1884), 31 (1885), 29 (1886), 37 (1887) и 39 (1888); и краљица је, уместо једне, узела чак три дворске даме (1885), а због обима послова ангажован је још један, други секретар и један писар.³¹ До смањивања часника на двору дошло је после абдикације краља Милана, а за време малолетства краља Александра, током Трећег намесништва (1889–1893). Прво је тај број смањен на 30 (1889), а затим на 21 (1890) скупа са гувернером, личним лекаром и секретаром малолетног краља. После је уравнотежен на десетак официра у Краљевој гарди и тринаест до четрнаест међу часницима Владалачког краљевског двора.³²

*

Упоредо са увођењем службеног лица у функцији владареве супруге, у пракси су се код маршала двора пријављивали сви они који су желели да их приме било кнез Милан, било кнегиња Наталија. Тако су све молбе, упућене кнегињи, које су до тада подношене њеној дворској госпођи, од јесени 1881. биле упућиване маршалу двора. То је био значајан корак ка позиционирању владарке не само на двору, већ и у јавној сфери деловања, да би за кратко време стала раме уз раме са супругом, уставним владарем државе.³³

Установљена је Златна медаља Њеног Височанства Кнегиње Наталије коју је она додељивала дамама „за ревносну службу”. Прве примерке добиле су супруга руског посланика Персијанија Зоја и још шест странкиња које су се истакле у хуманитарним активностима и помоћи рањеницима током рата 1876. године.³⁴ Кнегињин имедан, 26. августа / 7. септембра, свечано је прослављан у цркви Св. Наталије од 1881. године. Митрополит је чинодејствовао

³⁰ Шематизам за 1879. годину, Београд, 1879, 18; Шематизам за 1880. годину, Београд, 1881, 17–18; Шематизам за 1881. годину, Београд, 1882, 18; Коста Јанковић је умро 21. октобра / 2. новембра 1892, од излива крви у плућа. Много је волео краља Александра, „као сви Срби које познајем”, писао је Мале, *Дневник*, 97, 99. А. Мале, *Дневник са српског двора 1892–1894*, приредила Љ. Мирковић, Београд, 1999, 97, 99 (описана сахрана 23. 10 / 4. 11. 1892, сви су га волели).

³¹ Шематизам за 1885. годину, Београд, 1886, 25. То су биле Босиљка Лешјанин, Стана Богичевић уместо Јелене К. Цукић (обе дворске госпођице), те Мејрима Катарци, кћер краљевог ујака и првог ађутанта Ђ. Катарција.

³² Шематизам за 1890. годину, Београд, 1891.; Шематизам за 1893. годину, Београд, 1894.

³³ *Српске новине*, бр. 190, 13/25. септембар 1881.

³⁴ *Српске новине*, бр. 121, 2/14. јун 1879; Цана Петронијевић и А. Цукићка одликоване су 1881. године; Кнез је 3/15. априла 1881. потписао указ о овим одличјима на предлог министра војног, *Дневнички записи генерала Јована Мишковића*, том I, приредио А. М. Савић, Неготин, 2020, 422; *Српске новине*, бр. 78, 8/20. април 1881.

са многобројним свештенством, а присуствовали су сви министри, државни саветници, судије Касационог и Апелационог суда. Кнегиња је била и покровитељица Женског друштва, чиме је њен утицај на грађанску елиту постао јасно видљив.³⁵

Стварао се у Кнежевском дому, временом и постепено, и други центар моћи, оријентисан ка супрузи актуелног владара. Како породична правила у владарском дому нису постојала, јер их владар није прописао, делокруг рада владаревае супруге залазио је у све сфере јавног и политичког живота. О томе сведочи догађај који се одиграо поводом унапређења у војсци током Првог српско-турског рата. Генерал Черњајев је 29. октобра 1876, за заслуге у рату, произвео у виши чин два начелника одељења. Доктор Владан Ђорђевић је унапређен у санитетског, а Сава Грујић у артиљеријског пуковника. Кнез је потписао указе, који су из двора упућени у државну штампарију, како би се публиковали у званичном листу. Сутрадан се у *Српским новинама* појавио само један указ. Оног који се односио на доктора није било. Помисливши да се ради о техничкој омашци, Ђорђевић се упутио у двор да се распита за случај. Тамо му је кнежев ујак, пуковник Катарци, објаснио да је кнегиња наредила да се указ из штампарије врати, па га је поцепала пред кнезом, с речима: „Направи га ђенералом, да се један пут сврши.” Указ о унапређењу Саве Грујића обнародован је 17. новембра, а доктору је за утеху кнез доделио Орден Таковског крста.³⁶ Кнез Милан таквим појавама није одмах стао на пут. Напротив, има података да их је својим потезима потхрањивао. У једном писму из Крагујевца, где се одржавала Скупштина у лето 1877. године, он извештава супругу о статусу војног питања пред посланицима, пред које је изашао „да брани интересе официра”, речима да зна да то „његову жену веома занима”.³⁷

У време првих озбиљнијих чарки у Кнежевском дому 1880. године, кнегиња је учврстила свој положај, што рођењем престолонаследника, што друштвенополитичким ангажманом, у чему јој је, без трунке уздржаности, помагао управо супруг и актуелни владар. На популарност супруге кнегиње у јавности, у војсци и у народу, Милан Обреновић је на почетку брака гледао као на своје сопствене успехе, задовољан што је његов избор наишао на добар одзив код Срба. Док је кнегиња била у првој трудноћи, у лето пред рат 1876, кнез јој је писао најтоплије речи, пуне захвалности и ишчекиване среће која ће доћи за обоје са новим бићем које она донесе на свет. Њену популарност у народу је уздизао до небеса, говорећи јој да ће је поданици обдарити још већим поштовањем и љубављу пошто им подари наследника престола.³⁸

Већ од 1880. године многи су примећивали да је улога Наталије Обреновић на Двору претежна. Она је била та која је иницирала и организовала

³⁵ *Српске новине*, бр. 187, 27. август / 8. септембар 1881.

³⁶ РОМС, М. 14.045, В. Ђорђевић, *Успомене. Културне скице из друге половине XIX века*, књига XXVIII „Од првог рата до другог” (даље, РОМС, В. Ђорђевић, *Успомене...*); *Српске новине*, бр. 246, 5/17. новембар 1876.

³⁷ АСАНУ, бр. 14680/VII-131, кнез Милан – кнегињи Наталији, Крагујевац, 23. јун / 5. август 1877.

³⁸ АСАНУ, бр. 14680/VII-131, кнез Милан – кнегињи Наталији, Алексинац, 19. јун / 1. јул 1876.

балове, на њима је била увек краљица вечери, „права играчица”, како су многи очевици забележили. Она је у дворској башти правила окупљања за стране дипломате, чак је са наследником кнежевићем Александром, у одсуству владара, полагала камен темељац за изградњу Новог двора. Пријеме у двору код владара, редовно су упоредо пратиле и посете кнегињи, а у одсуству владара, она га је заступала и организовала званичне пријеме поводом државних празника. Била је упућена у све државне послове, али и у интриге и политичке сплетке, на које уопште није била имуна.³⁹

Отуда не чуди што је кнез устукнуо пред женом и на њен захтев удаљио са двора личност која му је годинама уназад била десна рука, и као први ађутант, и као начелник Врховног штаба у војсци. Ради се о генералу Кости Протићу. Друговање кнегиње са генералом и његовом супругом било је од самог почетка обострано срдечно и фамилијарно, како Протић тврди. Протићу је 1876. године додељен одговоран задатак да чува кнегињу у Београду док је кнез са војском на ратишту. Кнегиња, у седмом месецу трудноће, сама је иницирала ручкове у двору, на које су долазили и пуковник Протић са супругом.⁴⁰ Протић је, пак, припремао двор у Нишу за кнегињу и престолонаследника, јер су тамо зимовали 1878. на 1879. годину. Кнез и кнегиња су посебним писмом 14. августа одговорили Протићу на честитке поводом престолонаследничког рођендана, изразивши му огромно признање за оданост престолу и династији.⁴¹

У марту месецу 1880. године догодило се, нимало случајно, поклапање једног најважнијег државног питања са афером, боље рећи скандалом у Двору. Наиме, наступио је неспоразум између Врховне команде и владе. Почетком 1879. године почео је да се распламсава сукоб између председника владе Јована Ристића и начелника Главног генералштаба Косте Протића. Суштински, то је била борба између кључних носилаца цивилних и војних власти, које су до рата и у рату радиле под предводништвом прве. Аномалије које су у пресудним тренуцима утицале да политичари одлучују о војним питањима, кнез је, по Протићевим инструкцијама, желео да искорени. Ристић је, пак, војну власт хтео имати под контролом, бунећи се све време после рата настојањима кнеза Милана да од војске начини независан и директно себи потчињен сектор. Једноставно речено, требало је из кнежеве околине удаљити главни кнежев ослањац, генерала Косту Протића.⁴²

У јеку првих ударних бројева опозиционог листа *Видело* у којима се писало о горућим питањима, о српској железници, спољној политици и навали Аус-

³⁹ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (даље: HHStA), *Memoiren des Kabinetts Directors Franz Freiherr Schiessl (1844–1917)*, 88–90; М. Ђ. Милићевић, *Дневник III* (7. април 1877 – 31. март 1882), приредио П. Крстић, Београд, 2022, 310, 325; *Дневнички записи генерала Јована Мишковића*, том I, 422.

⁴⁰ ДАС, ПО, к. 27, бр. 127.

⁴¹ ДАС, ПО, к. 71, бр. 32.

⁴² М. Ђ. Милићевић, *Дневник III*, 323, 334; *Дневнички записи генерала Јована Мишковића*, том I, 428–429.

троугарске на Србију, те буџету, борба владе и опозиције постала је жестока. Усред ње, пукла је крајем марта 1880. године вест о скандалу у двору, због којег се генерал Коста Протић пакује и сели за Ниш, из којег тек што је пристигао. Коста Протић је био близак опозиционим првацима.⁴³ Нема сумње да су кнегињи Наталији, младој, наивној, али љубоморној, агенти министра полиције поставили замку на коју је она насела. „Чини” и „бајања” су код плаховите кнегиње изазвали бурну реакцију, која је за последицу имала удаљавање Косте Протића од кнеза Милана,⁴⁴ мада је прогнаник изјавио да је „сада с кнезом бољи пријатељ него икада”. Двор је постао стедиште интрига. Кнез Милан је реаговао према кнегињи попустљиво, а Протићу се одужио на несвакидашњи начин. Поклонио му је позлаћену сабљу, са знаменитом посветом: „Своме началнику штаба, Генералу Кости С. Протићу, / Врховни командант, Књаз Српски, Милан М. Обреновић IV. / у знак владалачке признателности / за особиту ревност, неуморан труд и отличну службу / у рату за ослобођење и независност / 1877-1878. године.” Затим га је прекомандовао за команданта Моравске дивизије.⁴⁵ Од тада па убудуће, кнез и краљ Милан Обреновић неће никада успети да савлада интриге које су се плеле око двора, нити да их стави под контролу. Напротив, оне ће непрестано нагризати односе краљевског пара и, на крају, довести до раздора у Краљевском дому.

Кнез Милан је деловао са неодлучношћу и са попустљивошћу, дозволивши супрузи да у потпуности преузме водећу улогу на Двору у свим аспектима, приватним и јавним. Она је заводила нови церемонијал за пријеме,⁴⁶ уместо кнеза примала државне званичнике, једном речи, услед непостојања породичних правила у Владарском дому, простирала је свој утицај онолико колико је могла. Такво стање владало је све до 1886. године, када је фактички дошло до разлаза краљевског пара.

До 1880. године кнез и кнегиња били су нераздвојни. Заједно су боравили у Нишу, путовали на одмор у иностранство, увек у пару присуствовали свим званичним манифестацијама. Међу њима је владала једна хармонична атмос-

⁴³ Милану Ђ. Милићевићу, Милутину Гарашанину, Владану Ђорђевићу, Стојану Новаковићу.

⁴⁴ Кнегињи је инсинуирана наводна блискост њеног супруга са женом генерала Протића; Р. Љушић, *Љубави српских владара и политичара*, Београд, 2001, 180. Треба приметити да су кнез и кнегиња, после окончања рата јануара 1878. године, били непрестано заједно, у Београду, а од јесени 1878. до јесени 1879. у Нишу. Кнез је и 1880. због скупштинских послова боравио у Нишу више пута, што указује на чињеницу да он физички није бивао често у друштву генералове супруге. Из приватне преписке генерала и М. Ђ. Милићевића открива се суштина целе афере, коју је исконструисао, остваривши свој циљ, потпуну изолацију Протића и целе његове породице; АСАНУ, ИЗ, бр. 8705, К. Протић – М. Ђ. Милићевићу, Ниш, 11/23. јун 1880, 3/15. август и 8/20. октобар 1880, 10/22. октобар 1880. и 27. октобар / 8. новембар 1880.

⁴⁵ Балчак и украсне окове израдио је бечки јувелир и златар Карл Андерсен, а у сечиву је исписано место израде *Solingen* и знак за квалитет *Eisenhauer*; Р. Бојовић, *Почасна сабља генерала Косте Протића*, Зборник радова Народнoг музеја у Чачаку XXIV (1994), 133–142; *Дневнички записи генерала Јована Мишковића*, том I, 426.

⁴⁶ *Дневнички записи генерала Јована Мишковића*, том I, 435.

фера. Околина је о кнегињи имала само хвале за њену смерност, непосредност у опхођењу, лепоту и младост.⁴⁷ Чињеница је да су обоје били јако млади, наивни и неприпремљени за владарски позив. Нису знали ни толико шта се прича са непознатим људима на аудијенцији. Кнегиња је пленила „простотом понашања”, па је одавала и државне тајне, преносећи жени руског посланика проблеме са којима се влада суочавала на скупштини. Са друге стране, на првом сусрету са политичаром Миланом Пироћанцем кнез је износио дворски прљави веш, причајући о невољи са кнегињом као да разговара са најблиским пријатељем.⁴⁸ Таквих примера има напретек.

Последњи пут је краљевски пар заједно са сином провео летњи одмор у Глајхенбергу, у августу и септембру 1884. године.⁴⁹ Од тада се шапутало да између краља и краљице „има нека распра”. У њихове нестабилне партнерске односе, баш у том моменту, умешала се једна афера, као плод краљичине необузданости и краљеве несмотрености. Краљица уопште није поседовала вештину самоконтроле, те је сваки породичан проблем ускоро постајао јавне природе. „Краљ мрзи краљицу, она презире његову близину”, препричавало се околу о њиховим „храпавим” односима.

Многи важни државни догађаји ређали су се великом брзином један за другим, добри и лоши. Проглас Србије за краљевину (1882), Тимочка буна (1883), Српско-бугарски рат (1885), развод краљевског пара (1888), те доношење новог Устава и абдикација краља Милана Обреновића (1889), утицали су да важно питање као што је уређење Краљевског дома, остане сасвим по страни. Због таквог немара династија Обреновић платила је огромну цену почетком 20. века.

Прво у низу, од крупнијих дешавања, збило се 1885. године када је краљица, уз помоћ најистакнутијих ондашњих политичара, покушала да преузме старатељство над престолонаследником, малолетним сином Александром, те да себи обезбеди водећу позицију у намесништву ако би краљ заиста остварио своју више пута помињану намеру да абдицира. Краљичина блискост са астроугарским послаником, младим и лепим грофом Кевенхилером, јачала је у време највећих изазова за њенога мужа и земљу, док је краљ са војском боравио изван престонице. Присност краљице и Кевенхилера постала је јавна тајна за Београд. Она каже да је Кевенхилера држала на „великом одстојању” и да је он имао поштовања да јој не изјави отворено своја осећања, док се са друге стране по вароши увелико говорило како се Кевенхилер хвалио да је краљица према

⁴⁷ М. Ђ. Милићевић, *Дневник* III, 302, 323, 336.

⁴⁸ *Исто*, 323, 334.

⁴⁹ ДАС, лични фонд Милутина Гарашанина (даље: МГ), бр. 786, Милан Обреновић – М. Гарашанину, Глајхенберг, 11/23. септембар 1884.

њему претерано љубазна.⁵⁰ Кевенхилеров предлог краљици да се прихвати регенства, пошто је краљ већ „прегажен” и мора да абдицира чим потпише уговор о миру, први је отворени помен о нужности да краљ Милан напусти престо.⁵¹

Стварно стање односа између краљевског пара краљица је описала речима: „Пред светом пријатељи, а уствари растављени”.⁵² „Дубоки јаз” између ње и мужа, по краљици се појавио у децембру 1885.⁵³ Извори нам, ипак, говоре да су озбиљни и крупни неспоразуми политичке природе наступили најмање пола године пре тога. Краљ је целу 1885. годину настојао да превазиђе проблеме са супругом, указујући јој бираним речима колико му је важно да му буде подршка у политици и да зарад сина, земље и династије следе јединствен пут. Она је то упорно одбијала, тврдећи да боље од њега уме да процењује политичке околности и да повлачи потезе. Краљ је и поред свега са чежњом ишчекивао тренутак када ће његова супруга коначно увидети његове политичке ставове и разумети га, а тада „нико на свету неће бити срећнији од мене”, надао се он.⁵⁴ Биле су то нереалне наде, још пре рата и пораза на Сливници новембра 1885. године. Краљица је била категорична да су се њихове мисли у неким стварима показале дијаметралним, да она већ дуже времена има „свој поглед на ствари” и да би „много боље било” да је краљ њу слушао. Краљ је само са жаљењем констатовао да су им се разишли путеви којима је требало све троје да иду, те да су им кључни погледи на живот апсолутно различити.⁵⁵ Катастрофа на Сливници умногоме је допринела да се њихови односи заоштре до крајњих граница.

Краљица је до небеса уздизала своје заслуге током кризних дана пораза на Сливници, а краља је представљала лудим, или барем смањене урачунљивости. Исувише искорачивши из делокруга сопствене надлежности, не препо-

⁵⁰ Краљица Наталија Обреновић, *Моје Успомене*, приредила Љ. Трговчевић, Београд, 1999, 174; М. Пироћанац, *Белешке*, приредила С. Рајић, Београд, 2003, 258.

⁵¹ „У разговору о краљици, госпођа Цукићка тврди да је краљица помишљала озбиљно да уклони краља с владе, па да она у име синовље прими у руке земаљску управу као регенткиња”, записао је Крстић, па који дан доцније додао: „Госпођа Цукићка прича како је краљица пред Данићем, зетом госпође Цукићке, у поверљивом разговору тврдила да је краљ глуп, а себе саму да је хвалила”; Н. Крстић, *Јавни живот* III, приредио М. Јагодић, Београд, 2007, 309–310; Краљица Наталија Обреновић, *Моје успомене*, 169; Од савременика, кризне дане у новембру и децембру 1885. године и краљичину улогу у њима најдетаљније је описао М. Пироћанац, *Белешке*, 186–230.

⁵² Краљица Наталија Обреновић, *Моје успомене*, 189, 191.

⁵³ *Исто*, 175.

⁵⁴ Сачуваних писама на ову тему је много, али је најкарактеристичније оно од 2/14. јуна 1885, из Беча, АСАНУ, 14689/VII, бр. 278. По среди је стајала стална тенденција краљице да окрене спољнополитички курс ка Русији. Он јој је на то одговорио да му је жао што не разуме његове погледе, јер је руководе осећања. А ако би, као мајка престолонаследника, укључила разум, пише краљ супрузи, онда би и сама променила мишљење. На крају јој наглашава неопходност да се обоје морају суочити са тешком, али очигледном чињеницом да је „програм Русије откривен у Санстефану” и да „он за Србију представља убиство”.

⁵⁵ ДАС, ПО, к. 82, бр. 19, бр. 20, бр. 21, бр. 22, преписка између краља и краљице с почетка октобра 1885.

знајући која врста подршке је њеном мужу неопходна, она му је претила, правдајући се да га је бодрила. „Искористићу сав свој утицај да остане (С. Р – на престолу), али ако је сувише малодушан да би схватио своју дужност обећавам да дете и ја нећемо никад напустити земљу”, изјавила је краљевим министри-ма у пресудном тренутку, 26. новембра 1885. године.⁵⁶ Краљица је говорила краљу отворено, још пре рата, да он може да иде, тј. да абдицира, али да она и син неће поћи за њим. Са намером да предупреди евентуалност изненадне краљеве абдикације, краљица се повела за политиком, нудивши „пријатељима династије” предлоге да се прихвате намесништва, у којем би, наравно, седела и она као мајка будућег краља. Такав један предлог краљица је писмено била доставила генералу Јовану Белимарковићу.⁵⁷

Иако је председник владе Милутин Гарашанин уверавао краљицу да се не ради о абдикацији и да „не долази у обзир да краљ напусти земљу”, она је у својој глави већ исконструисала такву могућност. Самоиницијативно је поверила престолонаследника бризи и надзору генерала Јована Белимарковића, као да се краљева абдикација заиста очекује сваког часа. Она се дала узнемирити тврдња-ма Пироћанца и Новаковића да ће се, ако и она напусти престоницу, изродити побуна.⁵⁸ Таква интерпретација околности је нетачна и има за циљ да оправда непромишљене краљичине потезе. Из сваке речи краљевог телеграма из Ниша краљица се могла уверити да је краљ Милан повратио снагу и веру у себе и да је криза прошла.⁵⁹ Тада је једини искрени саветник краља и краљице био Гарашанин, који ју је молио да „никако не прими регенство”, знајући да јој се то нуди са разних страна, али са задњим намерама.⁶⁰ Управо по Гарашаниновом налогу, краљица је предлог на крају одбила. Међутим, у току 25. и 26. новембра, када је владала најдубља криза, била је спремна да се прихвати улоге регенткиње, што се види из њених пркосних поклича, лишених нужних обзира према краљу.

Од тог тренутка све краљеве илузије о породичној срећи су уништене. Понашање краља према краљици као жени, од њиховог поновног сусрета у Београду 6/18. јануара 1886, није било центлменско, нити у складу са његовим високим положајем. На краљичину уздржаност и намерну нељубазност, јавно је делио комплименте другим женама у краљичином присуству. Она му је понашањем, како тврди, стављала до знања колико га мало цени, да га сматра кукавицом и слабићем, да га презире.⁶¹

У првој половини 1886. године, краљ и краљица ипак настоје да превазиђу неспоразуме и наставе живот заједно. У марту месецу, из добро обавеште-

⁵⁶ Краљица Наталија Обреновић, *Моје успомене*, 166.

⁵⁷ РОНБС, Р 510/І, *Успомене Саве Грујића*, 1886, 56–57.

⁵⁸ Краљица Наталија Обреновић, *Моје успомене*, 166–167.

⁵⁹ ДАС, ПО, к. 82, бр. 19, краљ Милан – краљици Наталији, Ниш, 15/27. новембар 1885; Краљица Наталија Обреновић, *Моје успомене*, 167.

⁶⁰ Краљица Наталија Обреновић, *Моје успомене*, 176.

⁶¹ *Исто*, 180–181.

ног извора, сазнаје се да су краљ и краљица своје драгоцености склонили из Србије. Њих је краљев ујак, пуковник Катарци, однео својој кући у Румунију.⁶² Такав потез могао је да значи само једно – да су обоје били спремни да, ако ванредне прилике то захтевају, са дететом напусте Србију. Међутим, краљица се предомислила и наставила је да изазива краља низом скандала.⁶³ Да њени нерви, као и они у краља, нису били у добром стању потврђује још један дворски скандал, избио око девојке коју је она обожавала и сама је именovala дворском госпођицом. Ради се о краљевој сестри од ујака.⁶⁴ Врло ауторитативно се изражавала о војсци, тврдивши да се војска не може смањити. Играла је двоструку улогу у погледу многих важних државних питања. Изјавила је сажалење према митрополиту Михаилу, наглашавајући да би се одлучно успротивила строгости напредњачке владе према њему да је само у том моменту била у Србији, што је нетачно. Краљица је, напротив, подржала решење црквеног питања телеграмом из иностранства, обележивши догађај као „повратак цркве у законите оквире”.⁶⁵ Њена накнадна памет била је присутна у свим државним питањима, а у спољнополитичким и војним понајвише.

Без смисла за скромност и дужност, краљица је са помпом истицала шта је све чинила за време рата, понављајући изнова и изнова да је она једина сачувала „присуство духа”, када су сви били „изгубили главу”, да је потписивала указ о смени војног команданта у Београду Катанића, јер у њега није имала поверења и слично.⁶⁶ То је само доказ да она није схватила да изазива сопствену и несрећу своје породице неумереним истицањем себе и нетактичним мешањем у државне послове.

У 1886. годину краљевски пар је закорачио са баластом личних проблема, увећаних тешком политичком и финансијском кризом у земљи. Краљица помиње „нежно Миланово писмо” које ју је сачекало при повратку из Мађарске, у августу 1886, где је боравила ради лечења у бањи Силијашу. Можда је још могло и доћи до помирења, сећа се краљица доцније, али наглашава да се она

⁶² М. Пироћанац, *Белешке*, 255.

⁶³ Краљица је била обавештена да је супруга секретара грчког посланства у Србији, госпођа Назос, кралева метреса, те је на јавном скупу није поздравила, што је изазвало дипломатски скандал; Р. Љушић, *Љубави српских владара и политичара*, 185.

⁶⁴ Куршлус је избио око краљеве сестре од ујака Ђорђа, госпођице Катарци. Чак су супруге министара С. Новаковића и Гарашанина тражиле од својих мужева да од краља затраже да она напусти Београд. Краљица се и Пироћанцу „горко жалила на рђаве језике” и оговарања која „ни живот фамилијарни не штеде”. Повод за нагли одлазак из Београда Катарција са кћерком Мејрамом 3. марта 1886. била је заправо напрасна смрт Катарцијеве старије кћерке; М. Пироћанац, *Белешке*, 140, 142, 250–257; О наводној афери са другом ујаковом кћерком пише Р. Љушић, *Љубави српских владара и политичара*, 180–182.

⁶⁵ РОНБС, Р 510/І, *Успомене Саве Грујића*, 27. април / 9. мај 1886.

⁶⁶ РОНБС, Р 510/І, *Успомене Саве Грујића*, 27. април / 9. мај 1886; Н. Крстић, *Јавни живот III*, 307–308.

тога бојала и да све што је желела био је пријатељски растанак са Миланом.⁶⁷ Крајем 1886. и почетком 1887. њихови односи улазе у најозбиљнију кризу, јер не могу да реше важно питање, старатељство над престолонаследником, сином јединцем.

До сада се није ни помињала краљичина жеља за разлазом и њено константно незадовољство мужем, о којем се изражавала без имало бираних речи. Она је изазивала мужа у свакој прилици и када је о томе касније писала, није скривала да је то била освета за његово понашање које је она осудила и окарактерисала најпогрднијим изразима. Огорчена жена, она у себи није видела ни трунке кривице, већ је сву сваљивала на супротну страну. Правдала се да је била раздражена, слабих нерава, преморена тих кризних дана у јесен 1885. године.⁶⁸

Од развода до краљичиног питања

Уследио је развод краљевског пара, у највећој мери као последица краљичиног опонирања које је прерастало и у претњу краљу популарношћу коју је у српској јавности уживала. Осим тога, краљ и краљица су о овом спору имали лоше саветнике и заступнике, који су умногоме допринели да се приватан спор у Краљевском дому прелије у најважније политичко питање.

До сада су у науци о разводу краљевског пара, Милана и Наталије Обреновић, изречене оцене засноване на ставу ондашњег јавног мњења, домаћег и страног, које је креирано уз помоћ снажне кампање краљице-супруге да се представи као жртва. Она је успела да о себи креира слику „усамљене жене”, „беспрекорне мајке”, против које краљ-отац „води безбожнички рат... да јој украде њено једино благо, једино дете њено”. Таква сензационалистичка, циљано искреирана кампања не само да је урушила положај краља Милана, челника Краљевског дома, већ је дубоко поткопала корене династије Обреновић. Краљица није бирала средства у борби против супруга, а он, из сопствених слабости и немоћи, узвраћао јој је бескрупулозним средствима, најчешће силом. Она је публиковала серијал писама, истргнутих из контекста, свесно заобилазећи она у којима краљ детаљно образлаже потребу да краљевски супружници, зарад интереса династије и Србије, морају пронаћи консензус, како у политичким питањима у која се краљица увелико умешала, тако и у погледу сина, односно у обезбеђивању будућности наследнику престола.⁶⁹

⁶⁷ Краљица Наталија Обреновић, *Моје Успомене*, 191.

⁶⁸ *Исто*, 167 и даље.

⁶⁹ О току развода краљевског пара 1888. године, те ставу историографије о њему у: С. Рајић, *Влада Николе Христића 1888/89. године*, Београд, 2003, 53–79; У међувремену, срећена и јавности предана архива краљице Наталије у АСАНУ, ИЗ, бр. 14680, у којој многа писама Милана Обреновића потврђују да је краљица у јавности тендециозно представљала само једну, заправо личну страну виђења политичких, као и приватних односа. Краљица је публиковала личну преписку у више наврата: *Mémoires de Nathalie Reine de Serbie. Publiés avec l'autorisation de sa Majesté*, Paris,

У Србији је преовладавало мишљење, још из доба развода кнеза Михаила, да црквени и државни закони, а још више неписана друштвена правила обавезују владаре да их поштују, као и остале поданике. Другим речима, брачни живот владара није приватна, већ државна ствар од јавног значаја.⁷⁰

Ипак су српске владарке биле психички јаче и издржљивије од владара. То показују и развод кнегиње Јулије и кнеза Михаила, као и развод краљице Наталије и краља Милана. Оне су потенцирале „раздвојени живот” и мирне разanke, а када би се владари освестили где се налазе и окренули се другим женама, оне су захтевале „правду”, која је, разуме се, припала једино њима.

Разводом од 24. октобра 1888. године, Краљевски дом је остао без краљице, а после абдикације краља Милана 6. марта 1889. године, обрнут је редослед навођења у Родослову владалачког краљевског дома – најпре краљ Александар, а за њим отац, краљ Милан, који му је уступио престо. Пољуљани Краљевски дом требало је осигурати највишим земаљским законом, јер је до пунолетства краља Александра требало да протекне још пет година.

Зато је Уставом из 1889. године, чл. 41 (Четврти одељак „Краљ и Његов Дом”) прописано да установу Краљевског дома чине чланови који морају бити православне вере, а по чл. 44 у брак не могу ступати без одобрења краља. Законом о пословном реду у Народној скупштини (1889) осигурана су права члановима Краљевског дома да не могу бити нападани и вређани у Скупштини, а по Закону о штампи (1891) ни у новинама. У делокруг рада Намесништва, стицајем околности, нашли су се и послови који су се тicali уређења односа у Краљевском дому. Краљ Милан је обећао да ће саставити „дворске штатуте” којим би се утврдили хијерархија, правила и компетенције у Краљевском дому, али до силаска с престола то није учинио.⁷¹

Намесници, по Уставу, нису могли за време краљевог малолетства решавати законским путем питања која се непосредно тичу самог краља. Односи Намесништва с краљем Миланом били су прецизирани Уставом и нарочитим актом, потписаним 7. марта 1889, дан после абдикације. Међутим, за односе Намесништва с краљевом мајком није утврђен ниједан акт. Притом, краљица није признавала законитост развода и тражила је начине да га правно обори. Није било сумње да ће таква нерашчишћена ситуација врло брзо изазвати проблеме политичке природе.

1891; *Споменица Њ. В. краљице Наталије. Изворна грађа за историју краљевског брачног спора*, Београд, 1891; Други, још важнији корпус, дала је свом пријатељу Милутину Гарашанину, који их је објавио у брошури *Последњих шест година наше новије историје*. Она је штампана 1892, али је растурана по Србији тек у пролеће 1893. и обухвата период од 1887. до 1893. године.

⁷⁰ Карактеристичан је оштар суд политичара Јована Мариновића из 1865. године који гласи: „Када ми, приватни људи, морамо се обазирати на своје име и достојанство, онда морају и владари још више, јер њихова част и уважавање нису приватна ствар, већ државна, јавна и општенародна”; Д. Страњаковић, *Михаило и Јулија*, 45–46, 68–88; А. Вулетић, *Да ли само добар муж може да буде добар владар? Развод краља Милана и јавно мњење*, Зборник Матице српске за историју 86 (2012), 22–23.

⁷¹ Лични фонд Јована Ристића (даље: ЈР), АСАНУ, XXVII/19,20 пројекат „дворских штатута” краља Милана из 1889. године.

Актом од 7. марта 1889. године, између сада бившег краља и намесника, регулишу се важна питања у односима у Краљевском дому. Тачком 2. краљ Милан задржава право да у Србију долази кад год пожели, а сходно својим обавезама према члану 72 Устава који му даје искључиво право да се стара о васпитању сина. Намесништво се тачком 4 обавезује да се краљу Милану, за време боравка у Србији, указују све краљевске почести које се не би косиле с почастима које припадају краљу владоцу; с друге стране, краљ се обавезује да ће у иностранству користити титулу грофа Таковског. Петом тачком краљу Милану Намесништво ће ставити на располагање једног секретара и официра за ађутанта, а тачком 6. утврђује се да маршал двора и ордонанси, до окончања малолетства краља Александра, буду личности које је краљ Милан поставио Указом од 5. марта 1889.⁷²

Седмом тачком овог договора Намесништво се обавезало да краљица неће виђати сина у Србији, али јој оно по уставу није могло забранити повратак у земљу. Као лични краљичин пријатељ, председник владе генерал Сава Грујић, све време је уверавао краљицу у искрену жељу Намесништва да њен положај олакша и регулише договорно с краљем Миланом. Краљица је обећала да се неће вратити пре него што се њен положај осигура и да ће то бити само по пристанку намесника.⁷³ Генерал Сава Грујић надао се да ће успети „да саломи” краља Милана да се краљица врати у земљу и настани у Нишу или Крагујевцу, а затим да се утаначе њена виђања са сином. Намесници су са владом утаначили предлог за краља Милана. Конференција је одржана 29. јула у двору, али је краљ Милан инсистирао на свом споразуму с Намеснишвом да краљица може да живи у Србији, али да ће сина виђати само у иностранству.⁷⁴ Помало смекшан после састанка с намесником Ристићем у Врањској Бањи, краљ Милан је био спреман да попусти, али само под условом да краљица призна развод, који је она упорно одбијала да прихвати.⁷⁵ Међутим, краљица-мајка је банула у Србију 29. септембра 1889, закомпликујући ситуацију са уставним староцем

⁷² АСАНУ, ЈР, XXVII-21, бр. 660. Споразум између Намесништва и краља Милана, по одлуци намесника и министара на седници одржаној 19/31. децембра 1890, обелодањен у *Српским новинама*, 16/28. јануара 1891, *Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898*, приредио Н. Шкерковић, Београд, 1952, 447; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века*, књ. 3, Београд, 1924, 87–88.

⁷³ *Споменица краљице Наталије*, 85, 88.

⁷⁴ РОНБС, Р 510 / I, *Успомене Саве Грујића*, 2/14. мај 1889; 11/23. мај 188; *Споменица краљице Наталије*, 80–81; АСАНУ, ЈР, XXIX-3, бр. 73, 74.

⁷⁵ РОНБС, Р 510 / I, *Успомене Саве Грујића*, 12/24. јун 1889; На састанку краља Милана и владе у Београду 18/30. јула 1889, краљ је пристао на захтеве владе да се краљици приликом боравка у земљи стави на уживање тзв. Нишки двор, чак је пристао и да краљ Александар иде у Јалту да се види с мајком, будући да влади није одговарало да краљица долази у земљу пре окончања рада Скупштине, али је заузврат тражио само једно: да у протокол тог споразума стоји „разведена супруга бившег краља Милана”. Влада је прихватала само израз „раздвојено живећа” супруга. У Врањску Бању су отпутовали краљ Милан, намесник Белимарковић, Сава Грујић и Коста Таушановић, где је 19/31. јула одржан заједнички састанак; АСАНУ, ЈР, XXIX-3, бр. 17, 18, 20, 22, 26.

малолетног владара и сина, краљем Миланом, до крајњих граница. Тако је настало *краљичино питање* које је потресало земљу, али и династију пуне четири године.⁷⁶

О „свирепом, бездушном, тиранину”, који злоставља своју „јадну и мучену жену”, написано је више стотина страница, у пасквилама, памфлетима, песмама, странаој и домаћој ондашњој штампи. Посве је непозната улога и намера „безгрешне” краљице мајке у тим пресудним догађајима по Краљевски дом, династију и Краљевину Србију. Неколико реченица њеног пријатеља и поштоваоца, генерала Саве Грујића, из тог доба говори пуно о краљичином понашању, које је, иако на другачији начин од краља Милана, крајње недостојно њеног високог положаја. Ево шта је он забележио после посете краљици, септембра месеца 1889: „Бесна и пакосна жена, па ни сама не зна шта хоће, а шта не. Не може човек да ухвати краја њеним жељама и прохтевима. Тек што је нешто рекла... хита да то потре и порекне.” И њена блиска пријатељица је говорила да је краљица „пркошциница... да воли да противречи; да данас каже једно, а кад други то исто кажу, она каже томе противно... Риста Данић, зет Џукићкин, причао јој је како се препирао с њом, јер је она, краљица, тврдила да је краљ глуп, а за себе је говорила да је бистра и енергична, а Риста није допуштао да је краљ глуп.”⁷⁷

Врхунац кризе, не једино по углед, већ по опстанак Краљевског дома, представља управо 1890. и 1891. година. Због непристајања на бројне понуде радикалских влада и Трећег намесништва да се уређење њеног статуса и виђања са сином уреде по Уставу, а то значи у договору са краљем Миланом, Народна скупштина је противуставно изгласала законе којима се и оцу и мајци малолетног владара забрањује повратак у земљу до краљевог пунолетства. Прво је Законом од 12. априла 1891. године дала одрешене руке радикалској влади да до краљевог пунолетства удаљи његову мајку из земље. И то је учињено 18. маја исте године. Краљ Милан дао је 12. октобра 1891. године писмену изјаву да се одриче припадништва Краљевском дому, уставних права и српског држављанства и обећао да неће долазити у Србију до пунолетства краља Александра. Изјаву су примили намесници и она је чувана у тајности до 26. марта 1892. године, када је,

⁷⁶ Опширније у: С. Рајић, *Краљица Наталија и Русија – од развода до проверавања (1888–1902)*, Српске студије 4 (2013), 231–252. Краљица је захтевала да виђа сина о празницима и недељом, после цркве. Ристић је насталу ситуацију окарактерисао као „грозничаво стање”. Јавност је била раздражена што се сусрет мајке и сина онемогућава, а агитације су, констатовао је Ристић, ишле на штету и слабење државног ауторитета. Краљ Милан је на крају попустио и 13. октобра краљ Александар је посетио мајку у пратњи гувернера Докића. Видевши да даље неће моћи да балансирају између краљевих родитеља, намесници су нагостили краљевом оцу да ће се односи родитеља према краљу вероватно регулисати посебним законом, „штатутом”, који ће их ставити „на равну ногу”. Краљ Милан је пристао на такво решење, али краљица није, АСАНУ, ЈР, XXIX-3, бр. 544, 547, 549, 551, 553; Крајем 1889. краљ Милан је дао предлог да се оба родитеља краља Александра изједначе у погледу права и времена које ће проводити у Србији, до краљевог пунолетства (1894). Краљица–мајка ни на то није пристала, те су јој остала једино права српске грађанке, дефинисана уставом; АСАНУ, ЈР, XXVII-17, бр. 537, 538.

⁷⁷ АСАНУ, ИЗ, бр. 14680/VIII, бр. 213; Н. Крстић, *Јавни живот III*, 318.

противзаконито, озакоњена у Народној скуптини.⁷⁸ Кршење Устава извршено је пред очима целокупне јавности, на начин којим је владарски положај унижен до крајњих граница. Малолетни владар је са четрнаест година остао једини представник Краљевског дома, поред живих родитеља, као две и по деценије раније, у време кнеза Михаила. Закони о удаљавању краљевих родитеља из Србије, без обзира на околности под којима су настали, донети су током краљевог малолетства и вређају права владара зато што решавају породичне односе без њега. Намесници су се огрешили о своју дужност, јер у овом питању нису били краљеви заступници. О члановима Краљевског дома не могу се доносити закони без пристанка краља.⁷⁹ Малолетни, тринаестогодишњи владар, Александар Обреновић је 1892. и 1893. године био једини члан Краљевског дома.⁸⁰

На измаку 1892. године краљица Наталија је примила писмо краља Милана, који је тражио пријем код ње.⁸¹ На Светог Јована 1893. Београдом је пронета вест да су се краљ Милан и краљица Наталија помирили.⁸²

Постоји велики број извора који појашњавају и стављају у контекст однос бивших супружника почетком деведесетих година 19. века. „За Тату јављају из Париза, баш његови пријатељи, да сваким даном ниже пада и да ће хрђаво да сврши. Само нека сврши, па како било”, пише Наталија само два дана пре него што је примила Миланово писмо.⁸³ Када се на Нову 1893. годину Милан појавио у Бијарицу, Наталија му је одговорила са висине. Рекла је да неће ни о чему да чује док се „не докаже да никада није била разведена”. Другим речима, тражила је поништење акта о разводу. А о обнављању брака не може бити речи, тврдила је, јер би било смешно да сада призна оно што никада није признавала, мислећи на развод. Краљица Наталија од себе одбија сваку одговорност и нехајно додаје да не намерава да се више враћа у Србију.⁸⁴ Стога никада није, и убудуће неће да се обраћа српској држави, која за њу више не постоји.⁸⁵

Ко, пак, прочита краљичино писмо епископу нишком Никанору, писано седам дана после Нове године и епизоде са краљем Миланом у Бијарицу, може да

⁷⁸ *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије*, 47, 392; Исто, 48, 66. Краљ Милан је приликом давања изјаве уговорио исплату три милиона динара (милион из цивил-листе за годину дана унапред и два милиона зајма код руске банке на име заложених крунских добара у Србији).

⁷⁹ С. Рајић, *Александар Обреновић – владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Београд, 2014², 108.

⁸⁰ Шематизам за 1891. годину, Београд, 1892; Шематизам за 1892. годину, Београд, 1893.

⁸¹ Писмо упућено краљици Наталији у Бијариц, као и краљичин одговор на њега у: АСАНУ, ИЗ, 14680, Фасцикла 43 (VII/278–289).

⁸² АСАНУ, бр. 14.680/VIII-12, 13, 19, 20; А. Мале, *Дневник*, 134; Г. Јакшић, *Новчане невоље краља Милана*, у: *Из новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд, 1953, 227–231.

⁸³ АСАНУ, 14556/1022, Заоставштина Драгослава Страњаковића, Наталија – А. Симоновићу, Бијариц, 17/29. децембра 1892.

⁸⁴ АСАНУ, 14556/1023, Наталија – А. Симоновићу, Бијариц, 15/27. јануар 1893.

⁸⁵ АСАНУ, 14556/1024, 1025, Наталија – А. Симоновићу, Бијариц, јануар и фебруар 1893.

изведе погрешан закључак. За разлику од писама коморнику Симоновићу, она се пред епископом начинила скрушеном женом која жали тешко и бедно стање краља Милана. Њој је и даље најважније што је краљ исказао дубоко кајање за неправде и увреде које јој је нанео. Наравно, о увредама које је она њему нанела, а о којима Милан исто тако пише у свом писму Наталији, ниједне речи. Каже само да опрашта као хришћанка, али не и као жена и мајка. Доведен у безизлазну ситуацију, краљ Милан је пристао на Наталијине захтеве. Објавио је да су се том приликом њих двоје измирили и у складу са тим замолио је Архиепископски сабор да поништи акт митрополита Теодосија о разводу краљевског брачног пара из 1888. Архиепископски сабор му је изашао у сусрет и у фебруару 1893. развод је поништен.⁸⁶

Већ следеће, 1894. године, у званичном службеном календару, по први пут под називом Краљев дом и државно особље, поред краља Александра који је, потпомогнут радикалима, противуствано преузео власт 13. априла 1893,⁸⁷ нашли су се краљеви родитељи – Његово величанство краљ Милан и Њено величанство краљица Наталија.⁸⁸

Ту није крај проблемима у Краљевском дому. Већ у јулу 1893, краљица је очекивала од радикала који су помогли младом Александру да се пре времена прогласи пунолетним, да укине закон којим се њој забрањује повратак у Србију, али не и онај који исту забрану прописује за краља Милана. Претила је да би у том случају одмах обелоданила Миланово писмо из децембра 1892. Тада је писала о краљу Милану: „Тај човек вашу земљу мрзи и ради једнако да јој нанесе зло.”⁸⁹ Тако некако је и било, када је краљица Миланово писмо дала радикалима који су били љути и бесни због Милановог повратка у Србију октобра 1897, само неколико месеци пошто је она напустила земљу заувек, да се у њу више никада не врати.⁹⁰ У сваком случају, закони о удаљавању краљевих родитеља из земље из 1891. и 1892. године, иако су били неуставни, суспендовани су такође незаконито, краљевим указом.

Пошто краљеви родитељи ни после дугогодишњих скандала и јавних иступа који су омаловажавали Краљевски дом, нису постигли консензус у погледу сина јединца, његове женидбе и будућности, то су у периоду од 1893. до 1900. трзавице и сукоби били непрестани извор политичких криза у земљи.

⁸⁶ АСАНУ, бр. 14.680, заоставштина Наталије Обреновић, V-127, 128, 130; Писмо краља Милана митрополиту Михаилу од 4/16. фебруара 1893. и одговор митрополита да је у сагласности са осталим митрополитима уважио краљев предлог, 18. фебруара / 2. марта 1893, исто, бр. VIII-110.

⁸⁷ С. Рајић, *Александар Обреновић*, 71–87.

⁸⁸ Шематизам за 1894. годину, Београд, 1895, 33.

⁸⁹ Н. Крстић, *Јавни живот* IV, 73.

⁹⁰ Тада је светлост дана угледао памфлет против Обреновића под називом *Демон Србије*, растуран Србијом у педесет хиљада примерака баш 1898. године, када је краљ Александар поставио оца Милана за команданта Активне војске. Ауторство се приписује самосталном радикалу Љубомиру Живковићу, али је то небитно јер је чињеница да је писмо дала у јавност сама краљица Наталија и то једном републиканцу по убеђењу.

*

Женидбу краља Александра дворском дамом своје мајке јула 1900. године, такође треба посматрати у светлу дуготрајних лоших односа у Краљевском дому Обреновића. Краљ је своју одлуку поткрепљивао чињеницом да ниједан страни двор не даје драговољно своју кћер у разорени Краљевски дом, какав је био његов.⁹¹

Већ на првом састанку Скупштина је одобрила и поздравила краљеву одлуку да на српски престо уздигне „Српкињу од племенитог и честитог колена војводе Николе Луњевице”, да би затим изјавила потпуну готовост да са владом Алексе Јовановића ради на најважнијим државним политичким, привредним и културним питањима. Позитивно је примљено краљево обавештење да је његов отац заувек уклоњен из земље и да се прекидају све везе са политичким „заблудама и пометњама” из ранијих времена.⁹² Први владар нововековне Србије рођен на престолу, краљ Александар Обреновић, без обзира на жестоко противљење родитеља његовој женидби удовицом, десет година старијом, у Краљевски дом је редовно уписивао имена својих родитеља. Врло чудно, чак и након смрти краља Милана у Бечу 10. јануара 1901. године, краљ је и даље у службеној евиденцији наводио краља Милана, свога оца.⁹³

Питање наследника престола постало је акутно у 1901. години. У Уставу из 1901. је наглашено да ће краљ „нарочитим статутом” уредити Краљевски дом и о томе извести Парламент (чл. 8). Уставом је наговештен и нови Закон о наследству престола (чл. 6). Међутим, после обелодањивања вести да се рођење престолонаследника не може очекивати, јуна 1901, краљ није приступио изради најављених статута и закона. То су искористили његови противници. У жељу незадовољства после изостанка рођења престолонаследника, у септембру 1901. јављају се први гласови о краљичином брату Никодији Луњевици као кандидату за наследника престола. Ова вест се брзо проширила земљом и може се рећи да је директно утицала на поспешивање завере против краља. Опозиција је одмах почела да снажно експлоатише ову информацију за свој циљ свргавања Обреновића. Краљ је усмено и у штампи такву могућност одлучно демантовао, али без успеха.⁹⁴

Занимљиво је и то да је почетком фебруара 1901. године, дакле пре доношења Устава, влада изнела пред Народну скупштину Предлог закона о уп-

⁹¹ Опширније у: С. Рајић, *Александар Обреновић*, поглавље: „Несуђене српске краљице и 'светла' вереница”.

⁹² *Српске новине* бр. 1, 2/15. јануара 1901.

⁹³ Шематизми за 1901, 1902. и 1903. годину.

⁹⁴ Архив внешней политики Российской империи (даље: АВПРИ), Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 492, део III, 1901, л. 11, 12, исто, оп. 482, д. 495, део I, 1902, л. 27; *Дневник*, бр. 145, 24. септембар / 7. октобар 1901, бр. 148, 27. септембар / 10. октобар 1901, бр. 3, 8/21. јануар 1902. Извод из тог демантија гласи: „Непријатељи династије Обреновића, за време нашега пута по западним крајевима Србије, протурали су вест о неком великом изненађењу које предстоји у Србији о проглашењу престолонаследника. Осуђујући тај непријатељски поступак, ја изјављујем, да то питање нити је било на дневном реду, нити ће скоро доћи, а ако и дође време да се о томе питању поведе реч, у новоме Уставу је тачно прецизирано на који ће се начин приступити решавању тога питања.”

рави Краљевског двора. По члану 1 Предлога задатак ове Управе био је „да чува и управља краљевом имовином; да се стара о одржању и увећању свију круних добара и да отправља све дворске административне и благајничке послове”.⁹⁵ Скупштина је одобрила овај предлог, који је требало да ступи на снагу пошто га краљ потпише. То се, међутим, није догодило из нама, за сада, непознатих разлога. Верујемо да стварни узрок изостанка краљевог потписа почива у томе што је краљ са закашњењем схватио да то питање не припада Народној скупштини, јер плате запослених треба да обезбеди владар из своје цивил-листе, а не да им се надокнаде исплаћују из државног буџета.⁹⁶ Могуће је да је на то утицала и краљица Драга, која је у интересу штедне укинула дворску интендатуру и отпустила управника двора, а све рачуне који су стизали до Маршалата прегледала је сама. У септембру 1901. дотадашњи управник краљеве благајне и круних добара, бивши министар привреде Душан Спасић, разрешен је дужности због несавесног обављања послова.⁹⁷

И тако, за 72 године колико су, у два наврата (1815–1842. и 1858–1903), Обреновићи седели на престолу Кнежевине и Краљевине Србије, није настао ниједан документ који би прописао и уредио правила у Владарском дому – Кнежевом и Краљевом. У више наврата обећавани правилник или „штатут” није настао, иако је помињан још у Сретењском уставу, затим у Уставу из 1889, те у оном из 1901. године, сваки пут је изостао, прво због тешке позиције кнеза Милоша и абдикације (1839), затим услед проблема и разлаза кнеза Михаила и Јулије, трећи пут услед развода краљевског пара Милана и Наталије и, најзад, услед изостанка рођења престолонаследника 1901. године, те завере којом је последњи краљевски пар Обреновића насилно лишен живота и престола.

Најглавније обележје Краљевског дома за све то време био је династички грб, најпре Кнежевог, а од 1882. године Краљевског дома Обреновић.⁹⁸

⁹⁵ Управа би имала три одељења: Одељење маршалата; одељење Краљеве канцеларије; одељење Краљеве благајне и круних добара.

⁹⁶ *Српске новине*, бр. 44, 24. фебруар / 9. март 1901; ДАС, лични фонд Стојана Новаковића (даље: СН), 2049; *Стенографске белешке Народне скупштине за 1901. годину*, 1325–1327.

⁹⁷ *Српске новине*, бр. 190, 29. август / 11. септембар 1901; Многе новине су писале о Спасићу као о користољубљивом човеку, који је за време вршења министарског мандата у влади Алексе Јовановића стекао богатство издајући привредне повластице и узимајући провизију, *Вечерње новости*, 23. август / 5. септембар 1901; *Народни лист*, 23. август / 5. август 1901; А. Столић, *Краљица Драга*, Београд, 2000, 111.

⁹⁸ О томе више у: Д. Ацовић, *Хералдика и Срби*, Београд, 2008, 578–588.

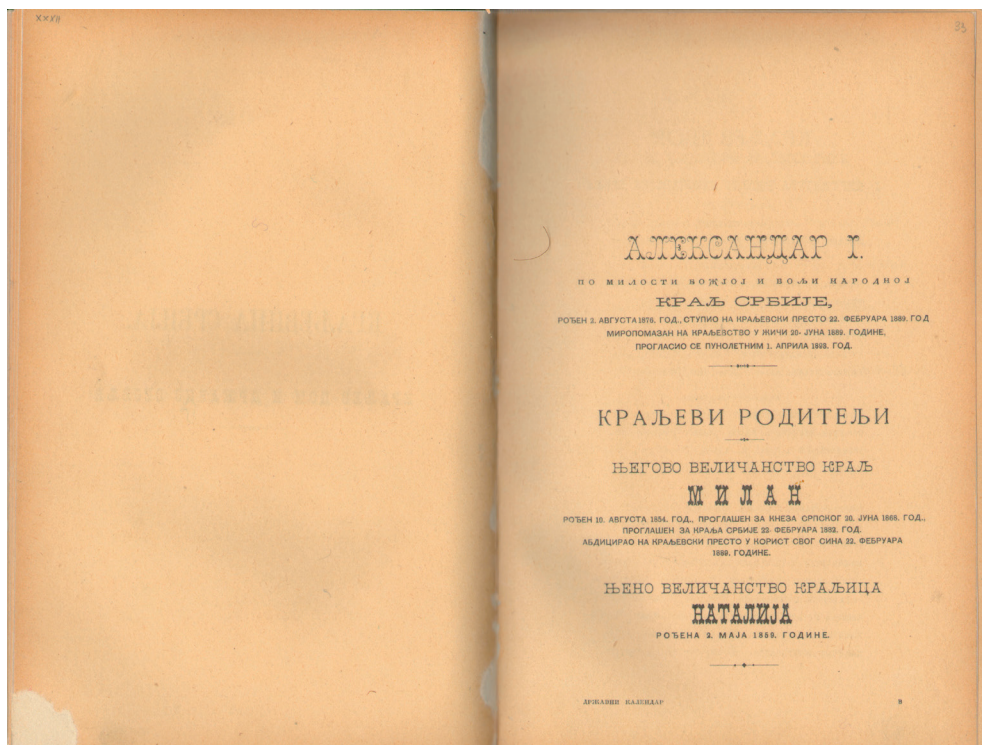
ROYAL HOUSE OF OBRENOVIĆ – PUBLIC AND PRIVATE SPHERE OF ACTIVITY (1882–1903)

Summary

Royal House and Royal Palace are two terms that stand in a similar relationship as the terms Ruling Family and Dynasty. The first is broader and refers to the ruler, his wife, the heir to the throne and other legitimate descendants, regardless of age and gender, brothers, sisters, the ruler's parents. The Royal Court is an official unit that strictly concerns the ruler and his servants, adjutants, secretaries, guards, managers/marshals of the court, and court ladies who were in the queen's service. These two terms are often mixed and used interchangeably by, since in both the ruling personality has a key role, although from different positions because the second is at the service of the first. The Duke's House, the forerunner of the Royal House, appears in the State Calendar with a schematism since the return of Obrenović to the Serbian throne in 1859.

The rights and duties of the king, queen and heir to the throne were not regulated by special legal acts or court rules until the adoption of the Constitution in 1889. Such situation prevailed until 1903 until the violent removal of the last royal couple from the Obrenović dynasty. The relations in the royal household were regulated by special agreements and ad hoc acts, as in the case of 1887 and 1888, when issues were related to the education of the heir to the throne, Aleksandar, as well as the separated life of the king and queen. The discord that befell the Royal House of Obrenović had a strong impact on the political situation in the country, as well as on the discredit of Obrenović abroad. Numerous scandals damaged the reputation of the throne, and all involved were responsible for that - King Milan, Queen Natalija, as well as their son King Aleksandar Obrenović.

The paper aims to determine how and why there were legal anomalies, political abuses, and even personal revenges, which were a direct consequence of discord and the absence of regulated rights and duties within the Royal House. In the numerous conflicts and affairs related to the life of the royal couple Milan and Natalija, and Aleksandar and Draga Obrenović, the overflow of the public sphere of activity into the private and vice versa are ubiquitous.

Краљевски дом 1894. године

Кнежевски грб Обреновића, Драгомир Ацовић, *Хералдика и Срби*

Краљевски грб Обренивића,
извор: File: Coat of Arms of the Obrenovic Royal Family.png - Wikimedia Commons